

СОЦІАЛЬНА ПОВЕДІНКА ЛЮДИНИ В КРИЗОВІ ПЕРІОДИ ЖИТТЯ: ГЕНЕТИКО-МОДЕЛЮЮЧИЙ ПІДХІД

Відомості про автора: *Спицька Ліана Вікторівна* – кандидат психологічних наук, доцент кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

У статті розглянуто систему принципів, що визначають складну соціальну поведінку людини в кризові періоди життя на основі генетико-моделюючого підходу.

Ключові слова: *особистість, соціальна поведінка, кризові періоди життя, генетико-моделюючий підхід.*

Постановка проблеми. Трансформаційні зміни сучасного соціуму привели до істотних соціальних і соціально-психологічних змін у поведінці як окремої людини, так і суспільства в цілому. Це потребує розробки системи психологічних принципів, створення сучасних та ефективних психологічних методів як для дослідження і модифікації поведінки людини, так і для її захисту в кризові періоди життя. Тому можна стверджувати, що наразі існує проблема розробки та виокремлення системи психологічних принципів, створення на їх основі теоретико-методологічних підходів та методів дослідження поведінки людини, які б ураховували процеси породження та зростаюче на їх основі різноманіття життєвого простору людини, а також пов'язані з цим соціально-психологічні чинники [1–5]. Однак на сьогодні проблема перебуває у стані вивчення, про що свідчить значна кількість наукових публікацій [6–8]. Це робить актуальним проведення досліджень у цьому напрямку.

Аналіз останніх наукових досліджень і публікацій. Проблема дослідження та розуміння поведінки людини цікавила багатьох дослідників, у тому числі й таких видатних, як Ч. Дарвін, Е. Торндайк, З. Фрейд, І. Павлов, К. Левін, С. Максименко, Б. Скіннер, К. Халл, Б. Шленкер та інших [3–8]. Як показує аналіз досліджень, у науковців існують різні погляди та підходи щодо психологічних принципів, які зумовлюють поведінку людини, а отже, й різні підходи до її корекції [6–8]. Це пов'язано з тим, що в сучасній психології є суттєва багатоманітність психологічних шкіл, філософських позицій та індивідуальних поглядів психологів як на кількість психологічних принципів, їхні назви, так і на їх класифікацію [6–9]. Прикладами можуть служити роботи ряду зарубіжних психологів, таких як З. Фрейд, А. Бандура, Е. Торндайк, Дж. Уотсон, К. Халл, Е. Толмен, Б. Скіннер [6–10] та ін.

3. Фрейд вирізняв три основних принципи, котрі характеризують (визначають) поведінку індивіда [10]: принцип сталості, відповідає фізіологічній концепції «гомеостазу» У. Кеннона; принцип реальності (reality principle), приводить до інстинктного задоволення через пристосування до фактів і об'єктів, що існують в зовнішньому світі; принцип задоволення (pleasure principle), який дозволяє уникати страждань або невдоволення. Слід зазначити, що З. Фрейд у своїх працях явно формує три основних принципи, які визначають поведінку людини, що не виконується в більшій частині робіт, присвячених принципам поведінки і (або) модифікації поведінки людини. Основоположники біхевіоризму Е. Торндайк і Дж. Уотсон вважали, що свідомість прихована від людини і надто суб'єктивна, а отже, її не можна точно виміряти. Вимірювати і фіксувати можна лише її зовнішні прояви – поведінку [6–11]. На думку Е. Л. Торндайка (E. Thorndike), поведінка є системою реакцій організму, а психіка являє собою тільки особливі й ускладнені форми поведінки (системи реакцій організму). Грунтуючись на цьому підході, біхевіористи уявляли психіку людини чи будь-якого іншого організму у вигляді моделі «чорного ящика» – об'єкт (людина або інший організм), про поведінку якого можна дізнатися тільки за допомогою експерименту.

Слід зазначити, що концепція (принцип) чорного ящика також використовується в кібернетичі для подання об'єктів дослідження, внутрішня побудова яких невідома або недоступна для дослідження. Як початкова модель поведінки у біхевіоризмі використовувалася формула (схема): S–R («стимул–реакція»), де S («стимул») – зовнішній вплив на організм; R («реакція») – будь-яка дія у відповідь. На основі великої кількості експериментів біхевіористи показали, що для підсилення чи послаблення дії (реакції R) необхідно використовувати підкріплення, яке може бути позитивним, негативним, прямим або непрямим [4– 6; 11]. У подальших дослідженнях Е. Толмен і Б. Скіннер доповнили формулу (схему) S–R ще однією складовою – пізнавальними процесами О (мислення, пам'ять, уява): S–O–R [4–6; 11]. Головні вади біхевіоризму – механістичний підхід до психіки, її жорстка детермінація зовнішнім середовищем (обставинами), великою мірою отождолення психіки людини і тварин. У цілому, в біхевіоризмі (включаючи також його різні модифікації) виділено велику кількість принципів поведінки, основні з яких: принцип формування поведінки через підкріплення, принцип розкладення процесу вирішення навчального завдання на окремі операції, принципи підкріплення, принципи вторинного підкріплення і градієнту підкріплення, принцип утворення патернів, принцип сумачії, принципи «спроб і помилок» та «випадкового успіху», молярний принцип, принцип аферентної взаємодії, принцип формування складних комплексних навиків та ін. [4–9;11]. Однак у явному систематизованому та формалізованому вигляді принципи біхевіоризму не наведено, незважаючи на велику кількість монографій (досліджень) у цьому напрямку [4–9]. Ще одним прикладом може бути теорія соціального навчання А. Бандури [12–14]. У цій теорії А. Бандура дає інше пояснення засвоєнню людиною складних видів поведінки. Він використовує поняття

обсерваційного навчання, тобто навчання через спостереження, яке відбувається в умовах соціального оточення. А. Бандура показав, що таке навчення значною мірою зумовлюється процесами моделювання, спостереження і наслідування, а також реципрокними взаємозв'язками між трьома основними змінними цього процесу: поведінкою, особистісними змінами та соціальним оточенням.

А. Бандура стверджує, що принципи навчання (поведінки), сформульовані в роботах К. Халла, Б. Скіннера та ін. [12–14], є принципами, які відображають пряме підкріплення, тому їх слід переглянути й розширити з урахуванням навчання за спостереженням.

На підставі цього твердження А. Бандура сформулював основні принципи засвоєння людиною складних видів поведінки, які ґрунтуються на навчанні за спостереженням: принцип реципрокного гальмування, принцип послідовного наближення імітації та ін. [6; 7; 12–14]. Проведений аналіз досліджень дозволяє стверджувати, що в роботах з теорії соціального навчання (А. Бандура та ін.), так само, як і в біхевіоризмі, в явному вигляді система принципів, які зумовлюють складну поведінку людини на основі навчання через спостереження, не наведена і не формалізована, що суттєво ускладнює теоретичні розробки стосовно дослідження складної соціальної поведінки людини як у реальному, так і кібернетичному просторах, розробку методів і засобів редукції адитивної, в тому числі й агресивної, поведінки людини. Це також стосується й більшої частини інших досліджень, де принципи поведінки не формулюються і не подаються в явному формалізованому вигляді, а досить часто невідома й їх точна кількість [6–8]. Це спричинило появу психологічних досліджень, присвячених аналітичним оглядам принципів, теорій поведінки та їх моделей, наприклад, роботи «Зміни поведінки: принципи для ефективних заходів» [7], «Теорії та моделі поведінки та зміни поведінки» [8] та ін. [9], у яких зроблено спроби аналізу і систематизації принципів складної поведінки людини. Проте в них також немає точних формулювань принципів поведінки та «модифікації» поведінки людини (термінів і дефініцій), немає їх систематизації та класифікації, а в ряді випадків невідома і їх кількість. Крім того, аналізовані принципи поведінки людини не враховують змінного (збільшуваного) різноманіття довколишнього простору (життєвого простору) людини, процесів породження (наприклад, кіберпростору та ін.) тощо. К. Халл зазначав: «З погляду навченого досвідом ученого, не соромно висунути хибне припущення, помилковість якого можна легко довести; наукове відкриття є почасти процес проб і помилок, і цей процес не може йти без помилкових, як і без успішних спроб. З другого боку, використання методології, за допомогою якої неможливо знайти зроблену колись помилку, умисне вуалювання можливої помилки красивими словами, філософським туманом і антропоморфічні упередження – усе це уповільнює процес проб і помилок, гальмує науковий прогрес» [15, с. 398–399]. Однак, незважаючи на час, який проминув, можна стверджувати, що заклик К. Халла так і не прийнятий сучасними дослідниками поведінки людини.

Стосовно вітчизняних психологічних досліджень поведінки людини та засобів її модифікації публікацій значно менше. Прикладом може слугувати праці С. Максименка та ін. [2–4]. Отже, можна стверджувати, що розглянута проблема остаточно не вирішена, а психологічні принципи, теорії та моделі, які визначають складну, в тому числі й соціальну поведінку людини, потребують подальших досліджень з урахуванням зміни та збільшення різноманіття довколишнього життєвого простору людини. Виділення невирішених частин загальної проблеми. У досліджуваній проблемі вирішується актуальне завдання: аналіз психологічних принципів генетико-моделюючого підходу С. Максименка як системи принципів для опису складної соціальної поведінки людини в реальному та кібернетичному просторах з урахуванням процесів породження та інтерактивної взаємодії просторів.

Мета статті – розкрити систему принципів, що визначають складну соціальну поведінку людини в кризові періоди її життя на основі генетико-моделюючого підходу.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Концепція ґрунтується на законі необхідної різноманітності, сформульованому психологом У. Ешбі в роботі «Вступ до кібернетики» [16; 17]: «тільки різноманітність може знищити різноманітність» [16, с.294]. У загальнонауковому розумінні термін «принцип» означає основне, вихідне положення якої-небудь теорії, вчення, науки; підґрунтя певної сукупності фактів або знань; засади побудови чого-небудь [18]. Тому опис і систематизація психологічних принципів, що визначають складну соціальну поведінку людини, є першоосновою при проектуванні та розробці високоефективних програм і засобів «модифікації» та корекції поведінки людини в кризовий період життя [1; 2]. У роботі [18] наведено дефініцію «психологічні принципи», згідно з чим «принципи психології» – це вихідні положення, що визначають розуміння суті й витоків психіки людей, особливості її формування, розвитку, механізми функціонування і форми проявів, способи підходу до її вивчення і зміни. Таке визначення психологічних принципів досить повно відображає психологічні підходи, які використовуються в дослідженнях поведінки людини, і тому його взято за основу в даній роботі.

З позиції корекції поведінки людини заслуговує на увагу система принципів у розробленому С. Максименком генетико-моделюючому підході. Основу цього підходу становлять п'ять психологічних принципів, яким він дає ґносеологічне обґрунтування [3]. 1. Принцип аналізу за одиницями. В основу принципу покладено суперечливу одиницю – нужду. Під нуждою С. Максименко розуміє суперечливу вихідну єдність біологічного і соціального та їх активант, що зумовлює існування особистості [3, с.17–18]. Він розглядає нужду як вихідне енергетичне начало особистості, яке є біосоціальним за своєю природою. 2. Принцип єдності біологічного та соціального. Цей принцип розкриває природу витоків активності особистості й означає вивчення онтогенезу від його початку, дослідження механізмів виникнення потреб з нужди. 3. Принцип креативності. Цей

принцип означає, що реально треба враховувати багатозначність, неочікуваність і непередбачуваність особистості, тобто не все однозначне і прогнозоване. 4. Принцип рефлексивного релятивізму. Цей принцип декларує принципову неможливість встановлювати точні виміри і фіксувати остаточно вищі унікально-творчі вияви особистості.

С. Максименко наголошує, що саме «детермінація через власну нужду відкриває людині принципово ненасичену і необмежену можливість різноманітності буквально всіх проявів і властивостей» [3, с. 20]. Зустрічі нужди з соціальним світом породжують вищі психічні функції, цілепокладання та ін. 5. Принцип єдності експериментальної та генетичної ліній розвитку. Пояснюючи цей принцип, С. Максименко зазначає, що [3, с.21] саме нужда є базальною основою, на якій розвиваються потреби. С. Максименко виділяє такі ознаки нужди: 1) гетерогенність (біологічне і соціальне становлять суперечливу, але абсолютно нерозривну єдність); 2) здатність нужди до саморозвитку; 3) розвиток нужди є спрямованим і являє собою ортогенез; 4) здатність нужди до породження; 5) нужда існує лише у формі втілення в породжену нею живу істоту (жива істота існує водночас і як структура, і як втілення в неї нужди); 6) нужда має афіліативну природу. С. Максименко показує, що дійсною формою існування нужди є любов; при цьому любов розглядає досить широко, як силу, що протистоїть космічній ентропії й зумовлює рух всіх істот (не лише людей) одне до одного; 7) нужда має нескінченність її існування. Тут С. Максименко розглядає існування організму, особистості як носіїв і втілення нужди. Завдяки зустрічі і через неї нужда продовжує своє існування і є нескінченною в часі. Як випливає з проведеного аналізу, розглянута система принципів у генетико-моделюючому підході С. Максименка є однією з небагатьох систем, що реалізує закон необхідної різноманітності, сформульований американським психологом У. Ешбі [16, с.294; 17], оскільки ґрунтується на уявленні, що людина має необмежені можливості у створенні необхідної різноманітності, породженні та цілепокладанні [3, с.20], що здійснюється взаємодією (зустріччю) нужди із соціальним світом (життєвим простором людини), включаючи віртуальну соціальну взаємодію.

Таким чином, систему принципів у генетико-моделюючому підході С. Максименка можна розглядати як основу принципів, на яких базується складна соціальна поведінка людини. Ця система відтіняє (відображає) інші важливі аспекти психіки людини та її складної соціальної поведінки, особливо в кризових умовах життя.

Висновки. Аналіз основних робіт, присвячених проблемі дослідження соціальної поведінки людини в кризові періоди її життя, показав, що в психології цим питанням приділяється істотна увага, однак у повному обсязі формалізацію системи принципів не завершено, немає точних формулювань принципів поведінки, немає їх систематизації та класифікації, а в ряді випадків невідома і їх кількість. Установлено, що більша частина принципів, які визначають складну соціальну поведінку людини, не враховують зрослого різноманіття довколишнього (життєвого) простору людини, процеси породження тощо (закон необхідного різноманіття У. Ешбі), що

істотно ускладнює теоретичні дослідження складної соціальної поведінки людини, розробку методів і засобів редукції відхилень у поведінці людини. Показано, що система принципів у генетико-модельюючому підході реалізує закон необхідного різноманіття

У. Ешбі, оскільки ґрунтується на уявленні, що людина має необмежені можливості при створенні необхідного різноманіття (різноманітності), породженні та цілепокладанні, включаючи й віртуальну соціальну взаємодію. Її можна розглядати як основу систем принципів, на яких базується складна соціальна поведінка людини.

Перспективним напрямом досліджень є розробка системи психологічних принципів, теорій, конструктів та моделей, на яких потрібно вести дослідження складної соціальної поведінки людини, зокрема в умовах життєвих змін.

Список використаних джерел

1. Блискун О.О. Система соціально-психологічних чинників, що детермінують агресивну поведінку молоді в мережі Інтернет / О.О. Блискун // Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. – 2012. – № 2(28). – С. 41–54.
2. Фурманов И. А. Агрессия и насилие: диагностика, профилактика и коррекция / И. А. Фурманов. – СПб. : Речь, 2007. – 480 с.
3. Максименко С. Д. Психология учіння людини: генетико-модельюючий підхід : монографія / С. Д. Максименко. – К. : Видавничий Дім «Слово», 2013. – 592 с.
4. Психология и педагогика: Учебное пособие / Николаенко В.М., Залесов Г. М., Андрюшина Т. В. и др.; Отв. ред. канд. филос. наук, доцент В. М. Николаенко. – М.: ИНФРА-М; Новосибирск: НГАЭиУ, 2000. – 175 с.
5. Мотивация поведения: биологические, когнитивные и социальные аспекты / Р. Фрэнкин. – 5-е изд. – СПб. : Питер, 2003. – 651 с.
6. Driscoll M. P. (2004). *Psychology Of Learning For Instruction* (3rd Edition). Massachusetts: Allyn and Bacon. 496 p.
7. Behaviour change: the principles for effective interventions. National Institute for Health and Clinical Excellence. Level 1A, City Tower, Piccadilly Plaza, Manchester M1 4BT . October 2007. – 60 p.
8. Morris J., Marzano M., Dandy N., Liz O'Brien L. (2012). Theories and models of behaviour and behaviour change. *The Forestry Chronicle*. – 27 p.
9. Ormrod J. E. (2011). *Human learning* (3rd ed.). Upper Saddle River, NJ: Merrill. – 501 p.
10. Райкрофт Ч. Критический словарь психоанализа / Ч. Райкрофт ; [пер. с англ. Л. В. Топоровой, С. В. Воронина и И. Н. Гвоздева] / под ред. канд. филос. наук С. М. Черкасова. – СПб. : Восточно-Европейский Институт Психоанализа, 1995. – 288 с.
11. Особенности психологии как науки. Предмет психологии. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.литке.рф/vuz/gp/1_4.html
12. Bandura A. *Principles of Behavior Modification* / A. Bandura. – N.Y. : Holt, Rinehart & Winston, 1969. – 677 p.

13. Бандура А., Уолтерс Р. Принципы социального научения // Современная зарубежная социальная психология. М.: Изд-во Моск. ун-та, 1984. – С. 55–60.

14. Social learning theory [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://hlwiki.slais.ubc.ca/index.php/Social_learning_theory.

15. Hull C. L. Principles of Behavior. New York, D. Appleton-Century Co., Inc., 1943. x+422 pp.

16. Эшби У. Р. Введение в кибернетику. – М., 1959. – 433 с.

17. Закон необходимости разнообразия [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tafaray.livejournal.com/23219.html>.

18. Понятие о принципах [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.литке.рф/vuz/gp/1_4.html

19. Максименко С. Д. Розвиток підлітка з точки зору генетичної психології / С. Д. Максименко // Актуальні проблеми психології: Психологія особистості. Психологічна допомога особистості : зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України / за ред. С. Д. Максименка. – К., 2013. – Т. 11, вип. 8. Ч. 1. – С. 3–12.

References transliterated

1. Bliskun O.O. Sistema social'no-psihologichnih chinnikov, shho determinujut' agresivnu povedinku molodi v merezhi Internet / O.O. Bliskun // Teoretichni i prikladni problemi psihologii : zb. nauk. prac' Shidnoukrains'kogo nacional'nogo universitetu imeni Volodimira Dalja. – Lugansk : Vid-vo SNU im. V. Dalja, 2012. – № 2(28). – С. 41–54.

2. Furmanov I. A. Agressija i nasilie: diagnostika, profilaktika i korekcija / I.A. Furmanov. – SPb. : Rech', 2007. – 480 s.

3. Maksimenko S.D. Psihologija uchinnja ljudini: genetiko-modeljujuchij pidhid : monografija / S.D. Maksimenko. – K. : Vidavnichij Dim «Slovo», 2013. – 592 s.

4. Psihologija i pedagogika: Uchebnoe posobie / Nikolaenko V.M., Zalesov G.M., Andrjushina T.V. i dr.; Otv. red. kand. filos. nauk, docent V.M. Nikolaenko.– М.: INFRA-M; Novosibirsk: NGAJeiU, 2000. – 175 s.

5. Motivacija povedenija: biologicheskie, kognitivnye i social'nye aspekty / R. Frjenkin. – 5-e izd. – SPb. : Piter, 2003. – 651 s.

6. Driscoll M.P. (2004). Psychology Of Learning For Instruction (3rd Edition). Massachusetts: Allyn and Bacon. 496 p.

7. Behaviour change: the principles for effective interventions. National Institute for Health and Clinical Excellence. Level 1A, City Tower, Piccadilly Plaza, Manchester M1 4BT . October 2007. – 60 p.

8. Morris J., Marzano M., Dandy N., Liz O'Brien L. (2012). Theories and models of behaviour and behaviour change. The Forestry Chronicle. – 27 p.

9. Ormrod J. E. (2011). Human learning (3rd ed.). Upper Saddle River, NJ: Merrill. – 501 p.

10. Rajkroft Ch. Kriticheskij slovar' psihoanaliza / Ch. Rajkroft ; [per. s angl. L. V. Toporovoj, S. V. Voronina i I. N. Gvozdeva] / pod red. kand. filos. nauk S.

M. Cherkasova. – SPb. : Vostochno-Evropskij Institut Psihoanaliza, 1995. – 288 s.

11. Osobnosti psihologii kak nauki. Predmet psihologii. [Elektronnij resurs] – Rezhim dostupu: http://www.litke.rf/vuz/gp/1_4.html

12. Bandura A. Principles of Behavior Modification / A. Bandura. – N.Y. : Holt, Rinehart & Winston, 1969. – 677 p.

13. Bandura A., Uolters R. Principy social'nogo nauchenija // Sovremennaja zarubezhnaja social'naja psihologija. M.: Izd-vo Mosk. un-ta, 1984. – S. 55–60.

14. Social learning theory [Elektronnij resurs] – Rezhim dostupu: http://hlwiki.slais.ubc.ca/index.php/Social_learning_theory.

15. Hull C. L. Principles of Behavior. New York, D. Appleton-Century Co., Inc., 1943. x+422 pp.

16. Jeshbi U. R. Vvedenie v kibernetiku. – M., 1959. – 433 s.

17. Zakon neobhodimosti raznoobrazija [Elektronnij resurs]. – Rezhim dostupu: <http://tafaray.livejournal.com/23219.html>.

18. Ponjatie o principah [Elektronnij resurs] – Rezhim dostupu: http://www.litke.rf/vuz/gp/1_4.html

19. Maksimenko S. D. Rozvitok pidlitka z točki zoru genetičnoї psihologii / S. D. Maksimenko // Aktual'ni problemi psihologii: Psihologija osobnosti. Psihologichna dopomoga osobnosti : zb. nauk. prac' Institutu psihologii im. G. S. Kostjuka NAPN Ukraїni / za red. S. D. Maksimenka. – K., 2013. – T. 11, vip. 8. Ch. 1. – S. 3–12.

Спицкая Л.В. Социальное поведение в кризисные периоды жизни: генетико-моделирующий подход

В статье рассмотрена система принципов, определяющих социальное поведение личности в кризисные периоды ее жизни на основе генетико-моделирующего подхода.

Ключевые слова: личность, социальное поведение, кризисные периоды жизни, генетико-моделирующий подход.

Spitska L.V. Social behavior of human in crisis of life: genetic-modeling approach

The article examines the system of principles that determine the social behavior of a person during the crisis periods of her life on the basis of a genetic modeling approach.

Key words: personality, social behavior, crisis periods of life, genetic-modeling approach.